

Maria Nikiforowna

Władczyni stepu

Dariusz Wierzchoś

2009-03-03

Spis treści

Zaczęło się od rewolucji lutowej	3
Władczyni stepu wkracza do walki	7
Sąd nad kobietą atamanem	12
Powrót do aktywności politycznej	14
Tragiczny finał	14
Bibliografia	15

Historia Ukrainy lat 1917–1919 jest bardzo dramatyczna. To okres, któremu badacze wciąż poświęcają wiele uwagi ze względu na różnorodność i mnogość wydarzeń. Czas ten był ciężki dla całego narodu ukraińskiego, również dla kobiet. Jednakże jedna z nich się zbuntowała. Rzuciła wyzwanie mężczyznom i odważnie rozpoczęła walkę o to, w co wierzyła.

Początek historii o Marusi Nikiforownie, kobiecie niezależnej i walczącej o własne przekonania łączy się z momentem rozkwitu ukraińskiego anarchizmu...

Zaczęło się od rewolucji lutowej

Wybuch rewolucji lutowej 1917 roku w Rosji spowodował zrzeczenie się władzy przez cara i przejęcie jej przez Rząd Tymczasowy. Jednocześnie w związku z zaistniałą sytuacją więzienia opuścili polityczni przeciwnicy cara. Byli wśród nich odbywający kary długoletniego

więzienia: Nestor Machno¹ i Piotr Arszynow². Po opuszczeniu więzienia Nestor Machno powrócił do rodzinnego Hulajpola pod koniec marca 1917 roku³.

¹ Nestor Machno urodził się 28 października 1888 roku w Hulajpolu w rodzinie ukraińskiego chłopca. Kiedy miał jedenaście miesięcy stracił ojca. Od siódmego roku życia pracował jako pastuch u okolicznych gospodarzy. Rok później rozpoczął naukę w miejscowej szkole. Nestor był krnąbrny i miał niełatwy charakter. Określano go niekiedy mianem choleryka egocentryka. Charakter Nestora i ciężka sytuacja materialna rodziny nie sprzyjały nauce. Machno został usunięty ze szkoły. Pracował jako pomoc w sklepie, a później jako pomocnik w drukarni, gdzie uczył się zawodu zecera. W latach 1905–1906 związał się z anarchokomunistyczną grupą, Związkiem Biednych Chliborobów, działającą w Hulajpolu. W 1907 roku za działalność w grupie, a ściślej napady dokonywane przez jej członków na bogatszych mieszkańców Hulajpola i okolic, Nestor został aresztowany i osadzony w odeskim więzieniu. Proces Machny i współtowarzyszy trwał do 1910 roku. Otrzymał wówczas karę śmierci, która została zamieniona na bezterminową katorgę. Karę więzienia odbywał w moskiewskim więzieniu na Butyrkach. Tam poznał Piotra Arszynowa, który zapoznał go z ideami anarchizmu. W więzieniu Machno rozpoczął naukę gramatyki rosyjskiej, ekonomii i historii. To najprawdopodobniej wtedy zetknął się z informacjami o życiu i działalności słynnych kozackich watażków: Jemieliana Pugaczowa oraz Stienki Razina. Wydaje się, że spotkania z Arszynowem i przekazy o Pugaczowie i Razinie ukształtowały w Nestorze Machno bardzo specyficzną odmianę anarchizmu, silnie związaną z kozackimi ideami umiłowania wolności. Wypada bowiem zauważyć, że Hulajpole – usytuowane na Zaporozżu – było silnie przesiąknięte ideami kozackiej wolności. Na podobnych zasadach funkcjonował Związek Biednych Chliborobów, który opowiadał się za zniesieniem wszelkiej władzy. Tego typu poglądy były powszechne w czasach istnienia Siczy Zaporoskiej.

² Piotr „Marin” Arszynow urodził się w 1887 roku w Katerynosławiu. Od 16 roku życia pracował jako ślusarz w jednej z katerynosławskich fabryk. Najprawdopodobniej w 1903 roku związał się z bolszewikami. Wyjechał wówczas do Azji Średniej, gdzie był redaktorem bolszewickiej gazety. Dwa lata później powrócił do Katerynosławia i podjął pracę w fabryce. Związał się wówczas z anarchokomunistami działającymi w mieście. Od 1905 roku był aktywnym bojownikiem-terrorystą. Wziął udział w zamachu na posterunek policji oraz zabójstwach policjanta i naczelnika zakładów kolejowych w Oleksandriwsku. W 1907 roku Arszynow został aresztowany i postawiony przed sądem. Otrzymał wyrok śmierci. Udało mu się jednak uciec z więzienia. Był zmuszony udać się na emigrację. Najpierw skierował się do Austro-Węgier, a potem do Francji. W latach 1908–1910 Arszynow został kierownikiem Oddziału Transportowego Anarchistów Ukrainy. W praktyce nadzorował i kontrolował punkt przerzutowy broni i literatury anarchistycznej na granicy imperium austro-węgierskiego w okolicach Chocimia. W 1909 roku powrócił nielegalnie do Rosji i związał się z anarchistami z Kijowa, Berdjańska i Moskwy. Został aresztowany i ponownie uciekł za granicę. W 1910 roku w związku z tajną umową austriacko-rosyjską, dotyczącą wzajemnego wydawania anarchistów, na żądanie rosyjskiego rządu Arszynow został aresztowany. Austriacy przekazali go rosyjskim władzom. W 1911 roku Piotr Arszynow otrzymał karę 20 lat katorgi w moskiewskim więzieniu na Butyrkach. Po rewolucji lutowej 1917 roku został uwolniony. Przebywał wówczas w Moskwie, gdzie redagował gazetę „Anarchia”. Od 1919 roku stał się aktywnym działaczem ruchu machowskiego. Redagował gazety „Droga do wolności” i „Powstaniec”. W latach 1920–1921 kierował wydziałem kulturalno-oświatowym w armii machowskiej. Od 29 listopada 1920 roku zasiadał w Radzie Rewolucyjnych Powstańców Ukrainy (machnowców) – RPU. Po upadku machnowszczyzny znalazł się na emigracji. Od 1922 roku przebywał w Niemczech, potem we Francji. Wydawał tam gazetę emigrantów anarchistycznych. Na emigracji napisał „Historię ruchu machnowskiego”. W latach trzydziestych XX w. powrócił do Związku Radzieckiego i wstąpił do Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Patrz: Nestor Machno. Kriestjanskoje dwiżenie na Ukrainie 1918–1921. Dokumenty i materiali, pod red W. Daniłowa i T. Szanina, Moskwa 2006, s. 886; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 26.

³ Przez krótki czas po wyjściu na wolność Machno działał w lefortowskiej grupie anarchistów. Patrz: W. M. Einchenbaum, Nieznana rewolucja 191–1921, Poznań 2007, s. 89; Azbuka anarchista..., s. 24–26; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 27.

Po przybyciu do miasta spotkał się z miejscowymi anarchistami, którzy również w wyniku rewolucji opuścili hulajpolski areszt, zostali uwolnieni z innych więzień i powrócili z zesłania. Natychmiast stworzyli w Hulajpolu swoją grupę na czele z sekretarzem, którym został Nestor Machno. W niedługim czasie anarchiści hulajpolscy zorganizowali klub liczący w połowie 1917 roku około 50–80 członków, który postawił sobie za cel szerokie propagowanie idei rewolucji i włączenia do swoich szeregów młodzieży. Wśród liderów hulajpolskich anarchistów z 1917 roku oprócz Machny znaleźli się między innymi: Sawa Machno, bracia Szarowscy, I. Luty, Fedir Krat, M. Kałynyczenko, P. Korostyłow, A. Marczenko, A. Semeniuta, L. Szejder.

W momencie wybuchu rewolucji władza w regionie hulajpolskim przeszła z rąk dawnej administracji do Komitetu Miejskiego, który składał się z młodych oficerów. Ten oddał ją Komitetowi Wyborczemu Obywatelskiego Ratunku, w składzie którego znalazł się Nestor Machno jako przedstawiciel Związku Włościańskiego.

W kwietniu 1917 roku Machno zorganizował w Hulajpolu wielką demonstrację pod hasłami sprzeciwu wszelkim rządowi, partii i wojnie. Demonstracja odniosła wielki sukces. Przyciągnęła żołnierzy z miejscowego garnizonu. Podczas Włościańskiego Zjazdu, który odbył się również w kwietniu w powiatowym Aleksandrowsku, Machno odczytał deklarację Włościańskiego Komitetu Hulajpola o ogłoszeniu nadania ziemi obszarniczej małorolnym i bezrolnym chłopom. Zjazd poparł wystąpienie Machny i złożył rezolucję o podziale obszarniczych ziem⁴.

Pod koniec wiosny i na początku lata 1917 roku Nestor Machno, piastując wspomniane stanowiska, pracował jako zwykły robotnik w hulajpolskiej fabryce „Bohatyr”, gdzie stworzył Związek Zawodowy Metalurgów i Pracowników Branży Drzewnej oraz Kasę Chorych. W lecie Machno objął kierownictwo miejscowych rad i przewodniczył prawie wszystkim wyborczym organizacjom wioski: Komitetowi Ziemskiemu, Związkowi Zawodowemu Metalurgów i Pracowników Branży Drzewnej, Milicji Rejonowej. W lipcu 1917 roku brał udział w Gubernialnym Zjeździe Rad w Katerynosławiu w charakterze delegata włościańskiego. Zgromadził wówczas całe ziemiaństwo pozostałe w regionie. Przybyłym odebrał dokumentację dotyczącą ich ziemi oraz budynków i sporządził spis własności⁵. Swoje działania zreferował następnie na sesji rady, a potem regionalnym zjeździe rad. Zaproponował wówczas zrównanie w prawach ziemian, chłopów i robotników rolnych w kwestii nadziału i użytkowania ziemi. Jego projekt spowodował dopuszczenie bogatych chłopów i obszarników do udziału w nadawaniu ziemi razem z inwentarzem i narzędziami.

⁴ Azbuka anarchista..., s. 46.

⁵ W. M. Einchenbaum, op. cit., s. 89.

W momencie puczu generałów Korniłowa i Krymowa⁶ Nestor Machno przeszedł od słów do czynu. W sierpniu 1917 roku zorganizował Komitet Ochrony Rewolucji Hulajpola, któremu przewodniczył. Doprowadził do uchwalenia przez miejscowe władze decyzji o rozbrojeniu burżuazji i likwidacji jej majątkowych praw do fabryk oraz praw obszarników do ziemi. Wtedy też, 26 sierpnia 1917 roku z Aleksandrowska do Hulajpola przyjechała Marusia Nikiforowna i poprowadziła pod przewodnictwem Nestora Machny wiec. Podczas przemowy jednego z mówców Machno otrzymał wiadomość o puczu generała Korniłowa i przekazał zgromadzonym informacje o zaistniałej sytuacji, która pośród tłumu wzbudziła panikę. Zaczęto szukać winnych. Jednym z nich obwołano dawnego policjanta, przystawa Iwanowa. Marusia Nikiforowna zeskoczyła z trybuny i aresztowała domniemanego winnego. Nestor Machno sprzeciwił się Nikiforownie i nakazał uwolnienie urzędnika, który według niego od pierwszych dni rewolucji był uczciwym człowiekiem i nieskazitelnym obywatelem. Następnie Machno opuścił tłum i udał się do miejsca obrad Rady Włościańskiej Hulajpola, by zdecydować, co robić w zaistniałej sytuacji. Wtedy to zdecydowano o obronie zdobyczy rewolucji i pozbawieniu organów sądowych prawa nakładania aresztu.

W momencie trwania puczu Korniłowa – Krymowa anarchiści uzbroili robotników i włościan Hulajpola i okolic. Powołany wówczas Komitet Obrony Rewolucji na spotkaniu z Radą Włościańską Hulajpola, grupą metalurgów, robotników przemysłu drzewnego postanowił wejść w sojusz z anarchokomunistami i bolszewikami, dający obronę przed puczem. Od tego momentu władza w okolicach Hulajpola przeszła w ręce rad i Komitetu Ochrony Rewolucji, czyli Nestora Machny. Działający pod wodzą Machny anarchiści postąpili podobnie jak bolszewicy w październiku 1917 roku. Od tego momentu Nestor Machno zaczął wyrastać na lidera anarchistów działających w rejonie Hulajpola, Katerynosławszczyzny, a później całego Zaporozża. Fakt ten potwierdzają dalsze wydarzenia. We wrześniu 1917 roku Machno wezwał rady do ignorowania na miejscu nakazów Rządu Tymczasowego i Centralnej Rady w gminie, co w konsekwencji spowodowało, że de facto rządził w regio-

⁶ Po przejęciu władzy w lutym 1917 roku Rząd Tymczasowy nie zgadzał się na kompromisowy pokój i chciał kontynuować walkę aż do zwycięstwa. Nie czynił też nic w celu poprawy sytuacji materialnej tych, którzy najbardziej ucierpieli w wyniku wojny, nie przeprowadził również reformy rolnej. Niezadowolenie w kraju narastało też w związku z przedłużającą się walką o władzę. W jej wyniku następowały zmiany personalne w rządzie. W wyniku kryzysu 7 (20) lipca 1917 roku książę Jerzy Lwow zrezygnował z zajmowanego stanowiska premiera, a jego miejsce zajął Aleksander Kiereński, który oprócz tego zachował tekę ministra wojny i marynarki. Jednakże niczego to nie zmieniło. Nowy premier również chciał wygrać wojnę za wszelką cenę. Sytuacja w kraju nadal się pogarszała, a rząd i Kiereński marnotrawili cenny czas na bezowocną działalność. Widać było, że Rosja jest słaba, a taki stan rzeczy nie mógł przedłużać się w nieskończoność. Musiał się znaleźć ktoś, kto sięgnie po władzę. I taki człowiek się znalazł. Był nim generał Ławr Korniłow. Podjął on decyzję o dokonaniu puczu 25 sierpnia (7 września) 1917 roku, wysyłając do Piotrogradu 3 Korpus Kawalerii dowodzony przez generała Aleksandra Krymowa. Większość Rosjan wiedziała, że gra toczyła się o zastąpienie Rządu Tymczasowego dyktaturą wojskową. W momencie wysłania oddziałów generał Korniłow zażądał, by wszyscy ministrowie podali się do dymisji. Być może gdyby działania generałów Korniłowa i Krymowa powiodły się, zakończyliby oni wojnę, która coraz bardziej wyniszczała Rosję. Jednak pucz się nie powiódł. Jednym z głównych powodów jego fiaska było wejście bolszewików do walki w obronie rewolucji. Ich agitatorzy przeniknęli do jednostek podległych generałowi Krymowowi w celu zniechęcenia żołnierzy do jakichkolwiek działań, co przyniosło efekty.

nie⁷. Na zjeździe postanowiono również oddać całą ziemię i fabryki w ręce pracujących oraz zniesiono prywatną własność, zachowując jedynie w rękach właścicieli nieruchomości. Rozpoczęto wówczas usuwanie urzędników i przedstawicieli centralnej, gubernialnej i powiatowej władzy. Fakt ten spowodował, że tereny Hulajpola i okolic opuścili, lub zostali z nich wygnani, właściciele ziemscy i wielcy przedsiębiorcy⁸. Hulajpolscy anarchiści na czele z Nestorem Machno natychmiast tworzyli nowe struktury społeczne. W trzech dużych majątkach ziemskich powstały komuny włościańskie, a w Hulajpolu utworzono komunę przemysłową. Co ciekawe, sami twórcy (Machno i jego poplecznicy), chcąc dowieść pożytek i celowość istnienia takich komun, pracowali w nich za darmo dwa dni w tygodniu⁹. Owa komuna była swego rodzaju samodzielnym organizmem państwowym. Fakt stworzenia takiego tworu spowodował, że Nestor Machno stał się niekwestionowanym liderem gminy. Cieszyło to anarchistów, ale i niepokoiło. Machno podporządkował sobie wszystkie struktury rządowe, a oni przecież idealizowali brak władzy jako takiej. Ponadto anarchistów oburzało to, że nie liczył się z decyzjami sekretariatu grupy anarchistycznej i chciał mieć wpływ na wszystkie decyzje. Część z nich sprzeciwiła się takiej uzurpatorskiej działalności. I właśnie wtedy plany Nestora Machny pokrzyżowała aktywna na południu Ukrainy anarchistka, Marusia Nikiforowna.

Władczyńni stepu wkracza do walki

Maria Nikiforowna Grigoriówna urodziła się w 1887 roku w Aleksandrowsku, w rodzinie oficera. Od 1904 roku rozpoczęła swą działalność jako terrorystka w Katerynosławskiej Federacji Anarchistów. Za zabójstwa policjantów skazano ją w 1908 roku na karę śmierci, którą zamieniono na więzienie w twierdzy pietropawłowskiej. Potem Nikiforowna została zesłana na Syberię. W 1910 roku Marusia uciekła z zesłania i przez Japonię oraz Stany Zjednoczone przedostała się do Paryża. We Francji uczęszczała do szkoły rzeźby i pisarstwa oraz do szkoły oficerskiej¹⁰. W 1917 roku powróciła na Ukrainę. Swoją działalność rozpoczęła od organizowania w miastach guberni katerynosławskiej, chersońskiej i taurydzkiej anarchistycznych formacji wojskowych pod nazwą „Czarna Gwardia”. W Hulajpolu spotkała się również z Nestorem Machną.

Nikiforowna zarzucała Machnie ignorowanie idei anarchizmu i spolegliwość w stosunku do burżuazji i obszarników. Namawiała go do krwawego rozprawienia się z wyzyskiwaczami i walki z ukraińskim nacjonalizmem. Ostra krytyka Machny oraz sztywne stanowisko w przedstawionych kwestiach wskazują na to, że Marusia była anarchistką czynu i zwo-

⁷ Machnę i jego stronników poparła gmina komyszewatska. Patrz: W. A. Sawczenko, op. cit., s. 29.

⁸ Ci zaś z właścicieli ziemskich i przedsiębiorców, którzy pozostali, zapłacili radom dużą kontrybucję.

⁹ W konsekwencji na południu dawnego imperium carów i nowej Republiki Rosyjskiej powstało samorządne państewko liczące około 40 000 mieszkańców – Hulajpolska Komuna.

¹⁰ Mogło to być w rzeczywistości szkolenie dywersyjne, zorganizowane przez anarchistów rosyjskich we Francji. Patrz: Nestor Machno. Kriestjanskoje dwiżenie na Ukrainie..., s. 909; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 30; A. Skirda, op. cit., s. 318.

lenniczką radykalizmu anarchistycznego. Zarzucała Nestorowi Machnie brak owego radykalizmu w zdecydowanej rozprawie z narodowymi elementami ukraińskimi. Natomiast Nestor, którego tak zdecydowanie krytykowała, był zwolennikiem anarchizmu umiejscowionego w tradycji kozackiego poszanowania wolności¹¹. Tradycja kozacka jest mocno wpisana w ukraińskie idee narodowe. Machnowskie pojęcie anarchizmu, osadzone w tradycji kozackiej, mogło więc nie odpowiadać Nikiforownie. Machno wychował się na Zaporozżu, rejonie, którego mieszkańcy utożsamiali się wówczas z ideami Siczy Zaporoskiej. Oprócz tego z ideami kozackiego umiłowania wolności zapoznał, kiedy odbywał karę więzienia na Butyrkach. Odmienne poglądy oraz charakter Nestora Machny (miał usposobienie choleryka) zaważyły na dalszym, negatywnym stosunku do Nikiforowny. Od tego momentu konflikt między nimi się nasilał.

Tymczasem Marusia zorganizowała 200 mieszkańców Hulajpola, którzy udali się do sąsiedniego Oriechowa w celu rozbicia batalionu Pułku Preobrażeńskiego i zajęcia magazynu z bronią. Akcja powiodła się, a żołnierze od razu sami się zdemobilizowali. Oficerów, którzy byli przeciwni, obezwładniono, a Marusia własnoręcznie ich rozstrzelała. Przypadek ten potwierdza fakt drastycznego obniżenia morale w armii republikańskiej. Nie był to jednak wynik anarchistycznej propagandy czy też gróźb pod adresem żołnierzy. Wierzyli oni, że rewolucja lutowa zakończy wojnę, rozwiąże wiele problemów trapiących ówczesną Rosję i pozwoli im wrócić do domów.

Po tej akcji Marusia Nikiforowna i Nestor Machno udali się do powiatowego Aleksandrowska (Zaporoża) w celu wpłynięcia na miejscową radę, która popierała Rząd Tymczasowy. Przez trzy dni oboje agitowali robotników i żołnierzy, krytykując radę i wzywając do rozmów. Po tej akcji Machno rozstał się z Marusią i powrócił do Hulajpola, natomiast ona pozostała w Aleksandrowsku, prowadząc nadal działalność polityczną. Sprowadzała się ona do samodzielnego zbierania kontrybucji od przedstawicieli miejscowej burżuazji. Spowodowało to, że powiatowy komisarz B. Michno z eserowcem Popowem zgromadzili uzbrojonych ludzi i postanowili aresztować anarchistkę bez rozgłosu trzeciego dnia akcji wiecowej. Oczywistym powodem były zbierane kontrybucje, jednak oficjalna wersja głosiła, że Marusia Nikiforowna nie miała pełnomocnictwa od włościan na występowanie na wiecach. O aresztowaniu Marusi robotnicy dowiedzieli się czwartego dnia akcji. Natychmiast zebrali delegację i wysłali ją do komisarza z wnioskiem o uwolnienie Nikiforowny. Jednak komisarze się ukryli i nie doszło do spotkania z delegacją. Wybuch konfliktu w Aleksandrowsku wisiał w powietrzu.

Informacje o tych wydarzeniach dotarły do przebywającego wówczas w Hulajpolu Nestora Machny. Stworzył on wówczas spośród hulajpolańskich anarchistów Czarną Gwardię, która liczyła 60 ludzi. Grupa ta przygotowywała się do ataku na Aleksandrowsk. W tym samym czasie doszło w Piotrogradzie do przewrotu bolszewickiego, który pomógł Marusi. W związku z docierającymi do Aleksandrowska rewelacjami na temat rozwoju sytuacji w Piotrogradzie, zastrajkowali miejscowi robotnicy. Pod hasłami obalenia Rządu Tymcza-

¹¹ D. Wierzchoś, Nestor Machno – Kozak anarchizmu, „Przegląd Wschodni”, t. IX, Zeszyt 4 (36), 2006, s. 739; W. Wołkowyński, op. cit., s. 8–22.

sowego wymogli oni na miejscowej władzy uwolnienie Marusi Nikiforowny. Po wyjściu z więzienia otrzymała ona od Włodzimierza Antonowa-Owsijenki 200 000 rubli na dalszą działalność rewolucyjną.

W listopadzie i grudniu 1917 roku na Ukrainie zaszły duże zmiany. Doszło do walki o schedę po Rządzie Tymczasowym. W konflikcie wzięły udział: Centralna Rada (powstała w kwietniu 1917 r., pełniąca rolę parlamentu i składająca się z elementów lewicowych, głoszących hasła narodowe i rewolucji socjalnej), Sztab Okręgu Wojskowego (powiązany z Rządem Tymczasowym) i Rewolucyjny Komitet (związany z bolszewikami). To powstanie obaliło przedstawicieli Rządu Tymczasowego. Centralna Rada ogłosiła, że jest jedyną prawnomocną władzą na Ukrainie – przyjmując 20 listopada III Uniwersał i proklamując utworzenie Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL). Jednak bolszewicy uważali, że to oni mają monopol na władzę. Ich podporę stanowiło kilka rad robotniczych, w których mieli znaczne poparcie. Natychmiast przystąpili do propagandowej ofensywy przeciw Centralnej Radzie, obwiniając ją o trudną sytuację na Ukrainie oraz o to, że składający się z socjalistów rząd w Kijowie, sterowany przez burżuazję i obszarników jest przeciwny rewolucji.

W grudniu 1917 roku na terytorium Ukrainy wdarła się Armia Czerwona, pod dowództwem Włodzimierza Antonowa-Owsijenki. Zagroziło to istnieniu Centralnej Rady. Powyższe wydarzenia przełożyły się na rozwój sytuacji politycznej w terenie, a ściślej na południu Ukrainy. W tamtym rejonie oprócz bolszewików działali jeszcze: mienszewicy, lewi eserowcy, białogwardziści oraz anarchiści. Z powodu tak wielkiego zamieszania politycznego Centralna Rada nie mogła zapanować nad tym obszarem i wcielić w życie swych za rządzeń.

W grudniu 1917 roku drogą zbrojnego przewrotu w Katerynosławiu bolszewicy przejęli władzę na południu kraju. Pretekstem był brak stanowczości w działaniu miejscowej rady robotniczej, w której przewagę mieli anarchiści, lewicowi eserowcy i bolszewicy. Jej przedstawiciele nie byli w stanie rozstrzygnąć konfliktu z władzami Centralnej Rady, co ostatecznie okazało się katalizatorem przewrotu katerynosławskiego. Jeden z największych węzłów komunikacyjnych południowej Ukrainy, Aleksandrowsk został opanowany przez oddziały wierne niegdyś generałowi Korniłowowi¹² i atamanowi Kaledinowi¹³. Działający

¹² W listopadzie 1917 roku nad Donem powstała Armia Ochotnicza, która była formacją stworzoną do walki z bolszewikami przez zwolenników cara i przeciwników bolszewizmu. Jej twórcą był generał Michał Aleksiejew, który objął stanowisko naczelnego wodza. W grudniu 1917 roku w szeregi Armii wstąpił generał Ławr Korniłow. Uciekł on z Bychowa (gubernia mohylewska), gdzie został osadzony po nieudanym puczu w sierpniu i wrześniu 1917 roku. Po przybyciu nad Don Korniłow został głównodowodzącym Armii Ochotniczej. Zdaniem anarchistów stacjonujące w Aleksandrowsku oddziały stanowiły spore zagrożenie, bowiem obawiali się oni, że nagłe pojawienie się Korniłowa nad Donem może spowodować, że żołnierze stworzą białogwardyjski punkt oporu. Patrz: G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest, kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 146; N. Rutycz, *Biograficzeskij sprawocznik wysszych czynow Dobrowolczeskoj Armii Woorużenych Sił Juga Rossii*, Moskwa 2002, s. 27–30, 31; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975, s. 30, 31; P. Wrangel, *Wspomnienia*, t. I, Warszawa 1999, s. 103; M. Boncz–Brujewicz, op. cit., s. 305; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 32.

¹³ Po przewrocie październikowym nad Donem antybolszewicki punkt oporu organizował ataman Aleksy Kaledin. Był on znany z tego, że podczas przewrotu październikowego w Piotrogradzie wystąpił przeciw

w Hulajpolu anarchiści zostali postawieni w trudnej sytuacji. Słabo orientowali się w tym, co się dzieje, zaczęli więc wysyłać swoich zwiadowców i posłańców, między innymi do Kijowa, Odessy, Katerynosławia, Aleksandrowska. Po krótkotrwałym oszołomieniu przebywający w Hulajpolu Marusia Nikiforowna, Nestor Machno i inni anarchiści podjęli decyzję o rozbrojeniu oddziałów zmierzających nad Don do atamana Kaledina. Jednocześnie bolszewicki komendant Czerwonej Gwardii w Aleksandrowsku ogłosił w styczniu 1918 roku powstanie przeciw Centralnej Radzie i wezwał na pomoc oddziały anarchistów pod dowództwem Marusi Nikiforowny i Nestora Machny.

Liczące po około 250 ludzi oddziały Nikiforowny i Machny przybyły do Aleksandrowska 4 stycznia 1918 roku. W mieście panował spokój. Jednakże wrzało we władzach. Działający wówczas komitet rewolucyjny, składający się z bolszewików i lewych eserowców, chciał rozkazywać robotnikom, którzy nie mieli swojej reprezentacji we władzach komitetu. Wówczas pod skrzydła wzięła ich Federacja Anarchistów, zaznajamiając w z sytuacją panującą w mieście i działaniami podejmowanymi przez Komitet. Komitet zamierzał ostatecznie przechwycić władzę i objąć rolę przywódcy w walce z kontrrewolucją. Żeby udobruchać anarchistów, zwrócił się do Federacji, by ta oddelegowała do Komitetu swoich członków. Wśród nich znalazła się m. in. Marusia Nikiforowna.

Przebywający w tym czasie w Aleksandrowsku Nestor Machno razem z Nikiforowną i innymi anarchistami niemalże natychmiast podnieśli kwestię przetrzymywanych w miejscowym więzieniu włościan. Problem był poważny, bowiem wielu z nich zostało tam wtrąconych jeszcze za rządów Kiereńskiego. Zadanie uwolnienia więźniów powierzono Machnie, który zasiadł w komisji sądowniczej, zajmującej się sprawami osadzonych. Marusia Nikiforowna z ramienia Aleksandrowskiego Komitetu Rewolucyjnego nadzorowała działalność tej komisji.

7 stycznia 1918 roku do Aleksandrowska nadeszły informacje o zbliżających się transportach kozackich, które jechały z Apostołowa, przez Nikopol, do Aleksandrowska. Eszelony te zmierzały nad Don, by wspomóc w walce Kaledina. Przebywający wówczas w Aleksandrowsku anarchiści i bolszewicy rozpoczęli przygotowania do obrony. Jednocześnie przedstawiciele anarchistów porozumieli się z Kozakami w sprawie spotkania i wyjaśnienia sytuacji. Stronę bolszewicką reprezentował dowódca marynarzy – Bogdanow, aleksandrowskich anarchistów i rewolucyjnych włościan – Marusia Nikiforowna, hulajpolskich anarchokomunistów – Nestor Machno. Punkt spotkania wyznaczono w połowie drogi między Kiczkasami a Chortycą. Ponieważ rozmowy nie przyniosły żadnego rezultatu, anarchiści

bolszewikom na czele oddziałów junkrów. Jednakże wierne bolszewikom oddziały pokonały przeciwnika i Kaledin został pojmany. Zwolniono go jednak po złożeniu obietnicy, że nie będzie występował przeciw władzy radzieckiej. Kaledin udał się wówczas nad Don. W Nowoczerkasku założył rząd wojskowy, który wystosował zaproszenie do Rządu Tymczasowego, by ten kontynuował nad Donem swoją działalność. Ale miejscowa ludność i kozacy mieli dość przywracania porządków przedrewolucyjnych rządów carskich generałów. Skłaniali się bardziej ku rewolucji. Jednakże w grudniu 1917 roku Kaledin rozpoczął walkę i w oczach anarchistów wierne mu oddziały, stacjonujące na Zaporozżu, stanowiły zagrożenie. Patrz: P. Malkow, *Zapiski komendanta Kremla*, Warszawa 1977, s. 53–55; J. Kirijenko, *Krach kaliedinszczyzny*, Moskwa 1976, s. 56–65; R. Wojna, *W ogniu...*, s. 29–32, 47, 79; P. Wrangel, op. cit., t. I, s. 67; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 32.

i bolszewicy postanowili zaatakować kozackie oddziały. Następnego dnia rano rozpoczęła się bitwa, w wyniku której formacje anarchobolszewickie zmusiły eszelony kozackie do wycofania się i rozbrojenia. Jednocześnie anarchiści rozpoczęli akcję agitacyjną wśród Kozaków, w którą aktywnie włączyła się Marusia Nikiforowna. Poinformowała Kozaków, że anarchiści niczego nie obiecują, chcą tylko, żeby ludzie sami uznali, co jest dla nich najlepsze i dokonali wyboru. Według Nestora Machny Nikiforowna porwała swoją przemową wszystkich zgromadzonych, którzy dzięki niej pojęli ideały anarchizmu. Akcja przyniosła spodziewane skutki. Wielu Kozaków oświadczyło, że chce powrócić do domów.

Tymczasem siły bolszewickie stacjonujące w Aleksandrowsku zostały przerzucone do walki na Krym, zaś miasto i okolica znalazły się pod władzą anarchistów i lewych eserowców. Jednocześnie w Federacji Anarchistów wybuchł wewnętrzny spór (dyskusja) na temat tego, w jaki sposób należy prowadzić dalsze działania. Uczestniczyła w nim aktywnie Marusia Nikiforowna. Anarchiści zdawali sobie sprawę, że bolszewicy i lewi eserowcy w najbliższym czasie wystąpią przeciw sobie. W końcu spór przyniósł rozwiązanie. Anarchiści zdecydowali, że powinni walczyć o swoje idee, a nie wikłać się w sojusz z bolszewikami. Tymczasem Marusia, przebywając w Aleksandrowsku wraz ze swoimi współtowarzyszami, prowadziła dalszą działalność ekspropriacyjną. Sytuacja ta sprawiła, że jej członkostwo w Komitecie i pobyt w mieście nie trwały długo. Nakładanie na bogatszych mieszkańców miasta dużych kontrybucji i wzywanie do zniszczenia instytucji władzy państwowej spowodowały, że ostatecznie została usunięta z Komitetu. Rozłościło to Marusię i niemal natychmiast razem ze swoim oddziałem napadła na Komitet, aresztując jego przewodniczącego i przejmując władzę w Aleksandrowsku. Bolszewicy i anarchiści włożyli wiele wysiłku, żeby zażegnać ten konflikt. Najprawdopodobniej doszło do negocjacji, bowiem Marusia Nikiforowna i jej ludzie opuścili Aleksandrowsk i udali się na Krym. Jej oddział wspomógł walczącą w tamtym rejonie z białogwardzistami i obcą interwencją Armię Czerwoną.

Kiedy Marusia przebywała na Krymie, zaszły istotne zmiany. Już w grudniu 1917 roku Rosja zdecydowała się na podpisanie z Niemcami pokoju w Brześciu¹⁴. Bolszewicy, którzy w październiku 1917 roku przechwycili ster władzy, postanowili zakończyć wojnę. Wysuwane przez nich deklaracje zawarcia pokoju z blokiem państw centralnych były jednym z wyraźnie akcentowanych haseł rewolucji październikowej. Cele, które zmiierzali osiągnąć uczestnicy rokowań, nie były zbieżne. Rządzona przez bolszewików Rosja domagała się prawa do samostanowienia narodów, rozwiązania problemów kolonialnych, gwarancji praw dla mniejszości narodowych oraz przede wszystkim pokoju bez aneksji i odszkodowań. Nie było szansy na zaakceptowanie tych postulatów przez stronę niemiecką z podstawowego powodu: Rosja bolszewicka była słaba. To Niemcy dyktowali radzieckiej delegacji warunki, które ostatecznie zostały przyjęte 27 stycznia (9 lutego) 1918 r. Zgodnie z zapisami traktatu na terytorium Ukrainy weszły jednostki niemieckie i austro-węgierskie, a bolszewicy musieli uznać Centralną Radę. Traktat brzeski zagrażał również działającym

¹⁴ Na czele delegacji radzieckiej stanęli: Adolf Joffe, Lew Kamieniew, Michał Pokrowski, A. Bicenکو, Lew Karaczan, M. Pawłowicz, Wasilij Altfater, A. Samojło, W. Lipski, L. Cepelit. W styczniu 1918 roku kierownictwo objął Lew Trocki. Patrz: Historia dyplomacji, t. III, pod red. W. Chwostowa, Warszawa 1973, s. 93; L. Trocki, *Moje życie*, Warszawa 1990, s. 405.

na południu Ukrainy anarchistom. 20 marca 1918 roku austro-węgierskie formacje pojawiły się w Chersoniu, Mikołajowie, Odessie, Czernihowie, Bachmaczu.

W tym samym czasie Marusia Nikiforowna opuściła ze swoim oddziałem Krym i udała się do Jelizawietgradu (Kirowograd), dokąd 28 stycznia 1918 roku dotarła również część oddziałów Armii Czerwonej dowodzonych przez Włodzimierza Antonowa-Owsijenkę. Niemalże natychmiast po przybyciu do miasta Marusia na czele oddziału rozpoczęła pogromy, ekspropriacje bogatych mieszkańców miasta i egzekucje miejscowych robotników. Pierwszym jej posunięciem było rozstrzelanie miejscowego naczelnika wojskowego za to, że nie wydawał żołnierzom odzieży na żądanie¹⁵. Nikiforowna nakazała otworzyć magazyny i wydawać odzież wszystkim. Jej krwawa działalność poskutkowała buntem mieszkańców Jelizawietgradu i wybuchem antyanarchistycznej rewolty, która przyczyniła się do wyrzucenia Marusi i jej podkomendnych z miasta. Wówczas zdecydowała się dołączyć do Nestora Machny i jego oddziałów.

Nastał kwiecień 1918 roku. Niemieckie wojska posuwały się nadal w głąb Ukrainy. Marusia, dowódca Czerwonej Konnicy Chersońskiej i Taurydzkiej Guberni po ucieczce z Jelizawietgradu przebywała w okolicach Hulajpola, gdzie stacjonowały formacje machowskie. Wojska niemieckie zbliżały się do Hulajpola, w którym stacjonował Pułk Samoobrony, wchodzący w skład 2 Rewolucyjnej Armii Rezerwowej Grupy Wojsk Radzieckich. Formacja ta była przeznaczona do obrony miasta. Wieści o nadchodzących wojskach niemieckich wywołały panikę w Hulajpolu. 15 kwietnia Pułk Samoobrony odmówił wyjścia na front, a dzień później zbuntowani żołnierze rozbili i uwięzili popleczników Machny, a następnie ogłosili poparcie dla Centralnej Rady. W tym czasie Nestor Machno i Marusia Nikiforowna przebywali w Wołnowasze. Udało im się zebrać oddział i wyruszyli do miasta w celu odbicia więźniów. Cała akcja przebiegała nieskładnie, bowiem buntownicy uwolnili więzionych anarchistów, jednak zbliżające się wojska niemieckie spowodowały, że oddziały Machny i Nikiforowny odstąpiły od miasta. Pod koniec kwietnia cała Ukraina była już zajęta przez wojska niemieckie i austro-węgierskie. Jedynym miejscem niekontrolowanym przez okupanta był Taganrog. Tu właśnie ściągnęły rozbite i wycofywane z frontu po zawarciu traktatu w Brześciu formacje radzieckie, jak również anarchiści z Hulajpola. Przebyli tam również Marusia Nikiforowna i Nestor Machno.

Sąd nad kobietą atamanem

Marusia znalazła się w Taganrogu jako dowódca oddziału liczącego 300 ludzi. Niemalże od razu po przybyciu do miasta jej oddział rozbijono, a ją uwięziono. Akcję nadzorowało bolszewickie dowództwo. Nikiforowną oskarżono o zabójstwa robotników i samowolne rekwizycje w Jelizawetgradzie. Anarchiści z różnych rejonów Ukrainy przebywający w mieście natychmiast zwrócili się do bolszewików, żeby uwolnili Marusię. Ci jednak postanowili ją

¹⁵ Nikiforowna nie wzięła pod uwagę, że część żołnierzy pobrała sorty mundurów, sprzedawała je na miejscowym bazarze i wróciła do magazynów po nowy ekwipunek. Patrz: W. Postołatij, Marija Nikiforowna – ljudyna ta otamansza. Fakty i mify, <http://www.makhno.ru/other/41.php>.

osądzić. Proces udowodnił niewinność Nikiforowny. Znaczącą rolę w tym wydarzeniu odegrał Włodzimierz Antonow-Owsiejenko, który pełnił wówczas funkcję zastępcy dowódcy wojsk radzieckich na Ukrainie¹⁶. Naciskał on wówczas na sąd, by uwolnił Marusię i zwrócił broń jej oddziałowi. Zaproponował również, by Marusia wraz ze swoim oddziałem wyruszyła na front, co świadczyło o dużym zaufaniu wobec Nikiforowny. Owsiejenko do wybuchu rewolucji przebywał w Paryżu. Miasto to przed wybuchem I wojny światowej znane było z tego, że przebywało w nim wielu działaczy socjalistycznych, komunistycznych i anarchistów, którzy odegrali w okresie rewolucji i wojny domowej w Rosji znaczącą rolę. Najprawdopodobniej Antonow-Owsiejenko, ratując Marusię od wyroku skazującego, kierował się dawną znajomością. Marusia przebywała przed rewolucją w Paryżu po swojej ucieczce z Syberii. Mogli się wówczas spotkać. Za tą tezę przemawia następujący fakt: w kwietniu 1918 roku Marusia przybyła do Hulajpola w towarzystwie Włodzimierza Antonowa-Owsiejenki, który określał ją jako starego przyjaciela (przyjaciółkę).

Natychmiast po uwolnieniu Marusia i Nestor Machno zorganizowali szereg wieców w Taganrogu. Oboje wzywali robotników do uspołecznienia pracy i oporu przeciw wrogom i interwentom. Symbioza bolszewików i anarchistów w Taganrogu nie trwała długo, gdyż okupując tę część Ukrainy wojska niemieckie 1 kwietnia 1918 roku zajęły miasto. Uchodźcy z Taganrogu, a wśród nich oddziały Marusi Nikiforowny i Nestora Machny, skierowali się do Carycyna (Wołgogradu). Po przybyciu do miasta Marusia razem ze swoim oddziałem włączyła się do obrony oddziału dowodzonego przez lewicowego eserowca Petrenka. Zgodnie z postanowieniami pokoju brzeskiego oddział Petrenka, który reprezentował ukraińskie radzieckie siły zbrojne, powinien się rozbroić jako oddział innego państwa. Dowódca i jego podwładni staliby się zwykłymi uchodźcami. Petrenko razem ze swoimi ludźmi wszczął potyczkę z czerwonoarmistami pod Carycynem. Wsparła go Marusia Nikiforowna. Bolszewicy przestraszyli się, bowiem taka sytuacja zagrażała spójności ich sił pod Carycynem i negatywnie wpływała na morale uchodźców znajdujących się w mieście. Rozpoczęto natychmiast rozmowy, w trakcie których Petrenkę rozstrzelano.

Marusia po tych wydarzeniach wyruszyła do Saratowa, gdzie przebywał już Nestor Machno¹⁷. Tydzień później rozbrojono oddział Nikiforowny, a ją samą aresztowano pod zarzutem uzurpacji władzy i walki z oddziałami bolszewickimi w Carycynie i Saratowie. Przewieziono ją do Moskwy i osadzono w więzieniu na Butyrkach. Ponownie stanęła przed sądem. Odpowiadała za wydarzenia, które miały miejsce w Jelizawetgradzie. Zarzucono jej samowolne rekwizycje towarów, mienia prywatnego i pieniędzy z magazynów, prywatnych mieszkań, a także samowolne nakładanie kontrybucji na bogatych mieszkańców i samowolny zabór broni. Sąd pozbawił Marusię Nikiforowną tylko prawa do zajmowania eksponowanych stanowisk na sześć miesięcy. Wyrok nie był jednak surowy, ponieważ Marusia była znaną osobą, a także ze względu na osobiste poręczenie Włodzimierza Antonowa-Owsiejenki.

¹⁶ G. Swain, op. cit., s. 107; W. A. Sawczenko, op. cit., s. 37; W. Postołatij, Marija Nikiforowna – ljudyna ta otamansza. Fakty i mify, <http://www.makhno.ru/other/41.php>.

¹⁷ Udał się tam w obawie o swoje życie. W Saratowie znaleźli się wszyscy ukraińscy anarchiści, marynarze z Kronsztadu, Floty Czarnomorskiej, oddział Marusi i anarchoterrorysty z Odessy.

Powrót do aktywności politycznej

Kiedy wyrok się skończył, w grudniu 1918 roku Marusia została wysłana do służby w oddziałach przebywającego w Hulajpolu Nestora Machny. Machno nie był jednak przychylny Nikiforownie. Uważał, że jeśli sądzili ją komuniści, zasłużyła na więzienie. Zajął się więc pracą kulturalno-oświatową i uczestniczyła w ważnych wydarzeniach. W kwietniu 1919 roku został zwołany zjazd przedstawicieli włościan z 72 gmin i przedstawicieli ruchu machowskiego. Sprawa była bardzo skomplikowana, bowiem włościanie, machnowcy, anarchiści, eserowcy nie popierali polityki bolszewików. Domagali się zmiany programu ziemskiego, wolności dla eserowców i anarchistów, wolności słowa, likwidacji siejącej terror Czeki – Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem. Na jednym z wieców Marusia Nikiforowna wystąpiła z krytyką bolszewików. Nestor Machno przerwał jej przemowę i odmówił przekazania jakichkolwiek funduszy na prowadzenie przez nią dalszej działalności.

Tragiczny finał

Tymczasem sytuacja na południowej scenie wojny domowej przybrała na sile, a co więcej zmierzała w niebezpiecznym dla anarchistów kierunku. 9 kwietnia 1919 roku ataman Grygorjew rozpoczął antyradzieckie powstanie¹⁸. Białogwardyjskie wojska generała Antona Denikina rozpoczęły natarcie w kierunku południowo-wschodnim. Jednocześnie Lew Trocki zaczął walczyć z partyzantką, także z oddziałami anarchistów, w tym formacjami dowodzonymi przez Nestora Machnę, wspomaganymi również przez oddział Marusi Nikiforowny. Trockiemu w wytoczeniu ideologicznej krucjaty przeciwko anarchistom pomogła działalność zagonu kawaleryjskiego, działającego na tyłach czerwonoarmistów i dowodzonego przez Andrieja Szkurę. 25 kwietnia Rada Obrony Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej podjęła uchwałę o likwidacji machnowszczyzny. A 2 czerwca Trocki rozkazał Machnie rozciągnąć jednostki na froncie denikinowskim, na przestrzeni 100 wiorst. Ten odmówił jednak, motywując swoją decyzję brakiem ludzi i zapasów potrzebnych do prowadzenia działań. Dwa dni później Nestor Machno został przez Trockiego uznany za wyjątego spod prawa. Skomplikowało to sytuację wszystkich anarchistów działających na południu kraju.

Marusia tymczasem zdecydowała, że będzie prowadzić działalność terrorystyczną. Poprosiła Machnę o pomoc finansową, która w zaistniałej sytuacji była dla niego niełatwa. Jednakże po długich namowach zdecydował się udzielić Marusi wsparcia w wysokości 3 000 000 karbowanów. Spotkali się na stacji Wielki Tokmak. Nigdy więcej mieli się już nie zobaczyć. Nestor Machno nie popierał działalności Marusi. W trakcie tego ostatniego spo-

¹⁸ Powstanie Matwija Grygorjewa, ówczesnego sojusznika bolszewików, na Ukrainie przeciwko obcej interwencji (to on ponosił główny ciężar walki przeciw Francuzom, którzy wylądowali w Odessie w grudniu 1918 roku) było spowodowane tym, że bolszewicy nie rozwiązywali kwestii ziemskiej oraz nie zrezygnowali z komitetów rewolucyjnych. Patrz: G. Swain, op. cit., s. 128.

tkania powiedział jej, że może jechać, dokąd chce. Machno zdawał sobie sprawę, że bezkompromisowa postawa Marusi, jak również śmiałe akcje ekspropriacyjne sprawiały, że w środowisku anarchistycznym na Ukrainie była ona bardzo znaną osobowością i cieszyła się dużym poparciem.

Nikiforowna dzięki pomocy uzyskanej od Machny zebrała oddział składający z około 500 anarchistów i podzieliła go na trzy grupy. Pierwsza grupa miała udać się do Moskwy, druga do sztabu admirała Aleksandra Kołczaka, a trzecia – dowodzona przez Marusię i jej partnera, Witolda Bżestka (Bżestoka) – skierowała się do sztabu generała Antona Denikina w Taganrogu. Miały one za zadanie sparaliżowanie bolszewickiego ośrodka władzy w Moskwie oraz sztabu Kołczaka i Denikina. Grupa moskiewska i kołczakowska nie wykonały zadania. Także Marusię i Witolda spotkała klęska.

W drodze do Taganrogu, w trakcie przejazdu przez Krym Nikiforowna została rozpoznana i pochwycona przez białogwardzistów. Na posiedzeniu sądu wojskowego w Sewastopolu, 10 września 1919 roku Marusia została skazana za popełnione zbrodnie. Oboje z Witoldem otrzymali karę śmierci i zostali powieszeni. Egzekucję nadzorował generał Jakow Słaszczow.

Ten tragiczny koniec przywodzi na myśl sprawę Bonnie i Clyde'a. Marusia jest zarazem przykładem silnej kobiety, która miała w sobie tak dużo odwagi i determinacji, że zdecydowała się zmierzyć z Nestorem Machno w walce o prymat wśród ukraińskich anarchistów. Wydaje się, że życie Marusi Nikiforowny, podobnie jak innej anarchistki – Emmy Goldman, zasługuje na przypomnienie i dalsze wnikliwe historyczne badania.

Bibliografia

I. Źródła drukowane

Nestor Machno. *Azbuka anarchista*, red. W. Czerkasow-Georgijewski, Moskwa 2005.
Nestor Machno. *Kriestjanskoje dwiżenie na Ukrainie 191 –1921. Dokumenty i materialy* pod red W. Daniłowa i T. Szanina, Moskwa 2006.

II. Wspomnienia i pamiętniki

M. Boncz-Brujewicz, *Wspomnienia 1914–1919*, Warszawa 1959.
Einchenbaum W. M., *Nieznana rewolucja 1918–1921*, Poznań 2007.
Malkow P., *Zapiski komendanta Kremla*, Warszawa 1977.
Parczewski T., *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, Warszawa 2006.
Trocki L., *Moje życie*, Warszawa 1990.
Wrangel P., *Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1991.

III. Opracowania

Achmatowicz A., *Rewolucja wolności*, Warszawa 1990.
Avrich P., *Anarchist portraits*, Princeton 1990.
Bruski J. J., *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodź-*

stwie (1919–1924), Kraków 2004.
 Historia dyplomacji, T. III, red. Chwostow W., Warszawa 1973.
 Gierasimienko K. W., Machno (jedna z prawd), Lublin – Mielec 2003.
 Kinvig C., Krucjata Churchilla. Brytyjska inwazja na Rosję 1918 – 1920, Warszawa 2008.
 Kirijenko J., Krach kaliedinszczyzny, Moskwa 1976.
 Mędrzecki W., Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku, Warszawa 2000.

Olszański A T., Historia Ukrainy XX w., Warszawa 1994.
 Pipes R., Rewolucja rosyjska, Warszawa 1994.
 Przebinda G., Smaga, J, Kto jest kim w Rosji po 1917 roku, Kraków 2000.
 Rubljow O. S., Rejent O. P., Ukrajina kriz wiky. Ukrajinski wyzwolni zmahannja 1917–1921, Kyiv 1999.
 Rutycz N., Biograficzeskij spravocznik wysszych czynow Dobrowolczeskoj Armii Woorużenych Sił Juga Rossii, Moskwa 2002.
 Sawczenko W., Machno, Charkiw 2005.
 Skirda A., Nestor Makhno – anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921, San Francisco 1996.
 Skorobogatkin K., Radzieckie siły zbrojne 1918–1968, Warszawa 1970.
 Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX w., red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2005.
 Smoleń M., Stracone dekady, Warszawa – Kraków 1994
 Subtelnyj O., Ukrajina. Istoria, Kyiv 1993
 Swain G., Wojna domowa w Rosji, Warszawa 2007.
 Werstiuk W., Machnowszczyzna, Kyiv 1991.
 Wierchoś D., Nestor Machno – Kozak anarchizmu, „Przegląd Wschodni”, t. IX, Zeszyt 4 (36), 2006, s. 739
 Wojna R., Gdy runęły trony, Warszawa 1972.
 Wojna R., W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920, Warszawa 1975.
 Wojna R., Nestor Machno i „anarchizm czynu”, „Z Pola Walki”, nr 2, 1975.
 Wołkowyński W., Nestor Machno. Legendy i realnist, Kyiv 1994.
 Zand H., Z dziejów wojny domowej w Rosji, Warszawa 1973.

IV. Publikacje internetowe

W. Postołatij, Marija Nikiforowna - Ijudyna ta otamansza. Fakty i mify, <http://www.makhno.ru/other/41.php>
 Marusja – atamansza, <http://www.makhno.ru/other/1.php>
http://www.hrono.ru/biograf/antonov_a.html

Patrz: W. Werstiuk, Machnowszczyzna, Kyiv 1991, s. 19; W. Wołkowyński, Nestor Machno. Legendy realnist, Kyiv 1994, s. 8–22; W. A. Sawczenko, Machno, Charków 2005, s. 16; K. W. Gierasimienko, Machno. Jedna z prawd, Lublin – Mielec 2003, s. 7; Azbuka anarchista. Nestor Machno, red. W. Czerkasow – Georgijewski, Moskwa 2005, s. 517; R. Wojna, Nestor

Machno i anarchizm czynu. „Z Pola walki”, 1970, nr. 2, s. 51; P. Avrich, *Anarchist portraits*, Princeton 1990, s. 111.

Patrz: A. Achmatowicz, *Rewolucja wolności*, Warszawa 1990, s. 269; M. Smoleń, *Stracone dekady*, Warszawa – Kraków 1994, s. 31–32; J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium*, Kraków 1992, s. 18; H. Zand, *Z dziejów wojny domowej w Rosji*, Warszawa 1973, s. 17; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 354–355; M. Boncz-Brujewicz, *Wspomnienia 1914–1919*, Warszawa 1959, s. 267; T. Parczewski, *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, Warszawa 2006, s. 133–136.

Anarcho-Biblioteka
Dobry pieróg to wywrotowy pieróg

Dariusz Wierzchoś
Maria Nikiforowna
Władczyni stepu
2009-03-03

<https://histmag.org/Maria-Nikiforowna-wladczyni-stepu-2625>

pl.anarchistlibraries.net